

La recerca en comunicació en el País Valencià

Història de la comunicació i del periodisme

per Antonio Laguna Platero,
professor de periodisme
de la Universitat Cardenal Herrera - CEU

i Enrique Bordería Ortiz,
professor de periodisme
de la Universitat de València

Resum

A partir del anys vuitanta del segle xx es produeix el pas entre la prehistòria de la investigació i la formulació científica d'una història de la comunicació valenciana. Aquest canvi va ocórrer sota el mantell de la història social, amb el qual un grup de professors de la universitat valenciana varen entendre la història de la comunicació com una història de la societat en la seua forma d'articular-se i ser, a partir de l'axioma que sense comunicació no hi ha societat, a partir del principi que a cada estadi social correspon una forma de comunicació, progressivament superior, gradualment més complexa. La proposta així formulada tractava de superar els estudis descriptius, les catalogacions i els repertoris del orígens de la matèria.

A History of Communication and Journalism in the Valencia Country

Abstract

In the 1980s a transition began from a prehistory of research to the scientific formulation of a history of communication in Valencia. This transition was influenced by the social perspective of the times: a group of professors in the Valencia universities understood the history of communication as a history of society itself and its organization—according to the axiom that without communication there is no society, and according to the principle that each social era has its own way of communicating, ever more advanced and complex as time goes by. Therefore, the enterprise of formulating a history of Valencian communication involved going beyond merely descriptive studies, catalogs, and repertoires of origins of material.

1. Investigar la comunicació... què i com s'ha d'investigar?

El pas entre la prehistòria de la investigació i la formulació científica d'una història de la comunicació valenciana va radicar, precisament, en l'encreuament del pont que separava les dades de la teoria. El gran tall consistiria, per tant, a passar del relat o la descripció a l'explicació. Per a això va ser necessari plantejar tota una sèrie de grans dubtes metodològics, des de la conceptualització de la matèria objecte d'estudi fins a la concreció del temps i l'espai a estudiar.

Ens movem als anys huitanta del passat segle xx. La transició havia proporcionat noves perspectives al món de la comunicació i preparava el que ocurrerà en els noranta. Per de sobte, a València naixia en 1986 la primera Facultat de Periodisme, amb la iniciativa de José María Espinosa i, sobretot, de Vicente Navarro de Luján. Un dels principals reptes, entre altres, consistia a impartir una assignatura per primera vegada, una història del periodisme valencià, disciplina acadèmica pràcticament inèdita fins aleshores. Després van arribar altres històries que impartir,

cosa que va portar a configurar un grup d'investigadors en la comunicació que es van conformar entorn del Departament d'Història de la Comunicació Social de la Facultat del San Pablo - CEU. El nucli central d'aquest equip l'integraran Antonio Laguna, Francesc A. Martínez, Inma Rius i Enrique Bordería. Del seu treball docent i de les seues apostes investigadores eixirà bona part de la producció bibliogràfica que ha marcat la moderna història de la comunicació valenciana. Del seu impuls i ànim va sorgir la força i capacitat per a creuar el simbòlic pont que hem dit separava dos formes d'entendre la història.

Contextualitzem el moment. Els huitanta foren claus en la conformació del nou debat historiogràfic espanyol. Aquest grup d'investigadors, convençut que la història política, com a relat d'esdeveniments, era una cosa molt llunyana, assumia la identitat conceptual que «La història és la ciència que estudia les experiències i la dinàmica social en el temps, precisant la dimensió espacial, temporal, social, així com la relació entre estructura i dinàmica social.» Es reconeixien i es definien com a historiadors en el mateix espill teòric creat per Pierre Vilar.

Tot això sense perdre de vista els nous camins que la història social anava experimentant en tot Europa. Des d'Alemanya, on els nous historiadors s'havien allunyat de matrius teòriques d'arrel marxista o weberiana per a abraçar l'antropologia que cultivava Clifford Geertz, passant pel despertar de la microhistòria a Itàlia, que feia de l'individu l'eix de tota la reconstrucció, per a acabar en el gir cultural i antropològic que viurà la història social en els noranta.¹

Era la tendència dels temps. Les ferramentes utilitzades per la història social per a aconseguir el seu fi global, anaven independitzant-se d'una forma cada vegada més radical. Començava l'atomització temàtica i la pèrdua de referents al voltant del subjecte social, amb debats tan interessants com estèrils entorn de l'existència o no de la classe obrera. En l'Espanya d'aquells anys huitanta, l'especialització, quan no la dificultat de l'omnicomprensió, unida a nou model universitari basat en la fragmentació de sabers per a no col·lidir amb els *catedros* de torn, va provocar l'aparició de diferents disciplines i una progressiva fragmentació temàtica. Allò global esdevenia quimèric. Els antics historiadors ara passàvem a ser investigadors en periodisme, en comunicació, en mitjans de comunicació, en política de comunicació... Calia acotar el perfil per a assegurar la plaça, diran alguns;² o calia acotar el camp per a aprofundir millor, diran altres. Inclús, recordant Freud, calia matar el pare per a reafirmar la nova personalitat científica, cas de sociòlegs o antropòlegs.

1. C. FORCADELL (2001), «La historia social en España. Edad contemporánea», a S. CASTILLO i R. FERNÁNDEZ (coord.), *Historia social y ciencias sociales*, Lleida, Milenio, p. 73-80.

2. J. J. CARRERAS (2000), «La historia hoy: acosada y seducida», a *Razón de historia: Estudios de historiografía*, Madrid, Marcial Pons i Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 229-231.

Amb aquestes bases i aquests ambients, el grup de treball esmentat va abordar les preguntes bàsiques per a l'inici del procés de transició. Vegem-les en forma de relat.

1.1. Com es va acotar el camp de la història de la comunicació i del periodisme valencià?

És obvi que la decisió lògica va ser partir de l'espai geograficoinstitucional objecte d'estudi. Tant els estudis anteriors als anys huitanta, com els que es van iniciar en el marc de la nova Facultat de Periodisme, van adoptar la delimitació territorial provincial i regional que enquadraven l'objecte d'estudi i inferien, a més, una lògica institucional pròpia. El referent, no podia ser d'una altra manera, seria l'experiència catalana. Les aportacions dels professors Moragas, Gifreu, Tresserras, Marín i Gómez Mompert, entre d'altres,³ van passar a convertir-se en els models de partida de la nounada investigació valenciana. De fet, la investigació a València va fer seu el plantejament de identificar un espai comunicacional com un «ecosistema comunicatiu», com «les diverses formes històriques com les societats organitzen la seua producció social de la comunicació [...]». L'ecosistema comunicatiu és el sistema de relacions socials en tant que relacions de comunicació; en tant que relacions d'intercanvi simbòlic i/o significatiu; en tant que relacions de producció (i distribució, i consum)» (Tresserras i Marín, 1987: 18). Però les diferències prompte foren notables. Sobretot quan es va tractar de precisar els següents paràmetres.

1.2. Quina història de la comunicació i del periodisme calia fer

Enfront del determinisme del discurs que plantejaven alguns, o enfront del positivisme d'altres, els investigadors valencians van apostar per la influència del context. La comunicació, ja discurs ja mitjà, passava a ser considerada expressió d'unes relacions socials, així com del grau de desenvolupament que experimenten les forces productives (capacitat intel·lectual i tècnica) que la feien possible. La influència d'Edward P. Thompson, sobretot de la seua obra, *La formació de la classe obrera anglesa*, es mostrava una guia a l'hora d'estudiar la història de la comunicació valenciana. I per extensió les obres de Taufic i Vázquez Montalbán⁴ van tornar a situar la perspectiva global, val a dir marxista, entre els objectius.

3. M. MORAGAS (1988), *Espais de comunicació: experiències i perspectives a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62; J. GIFREU (dir.) (1991), *Construir l'espai català de comunicació*, Barcelona, Centre d'Investigació de la Comunicació; J. M. TRESSERRAS i E. MARÍN (1987), *El regne del subjecte: Per una teoria materialista de la comunicació social*, Barcelona, El Llamp; J. L. GÓMEZ MOMPART (1992), *Gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*, Barcelona, Pòrtic.

4. C. TAUFIC (1986), *Periodismo y lucha de clases*, Madrid, Akal; M. VÁZQUEZ MONTALBÁN (1985), *Historia y comunicación social*, Madrid, Alianza.

La història de la comunicació, per tant, va ser considerada com una història de la societat en la seua forma d'articular-se i ser, a partir de l'axioma que sense comunicació no hi ha societat, a partir del principi que a cada estadi social correspon una forma de comunicació, progressivament superior, gradualment més complexa: «La comunicación social es algo inherente a todos los grupos humanos. Desde los simples gestos y el sonido, pasando por la expresión facial, el habla, el arte, la música, la danza, la pintura, el teatro, etc., hasta llegar a lo escrito y, más tarde, a lo impreso [...]» (Álvarez, 1985: 32). I per altra banda estaven els plantejaments del treball dels professors Tresserras i Marín: «La història de la comunicació social va referida a l'evolució de les diverses formes com les societats han resolt i resolen la funció social essencial. Així, doncs, la història de la comunicació social es basteix com una reflexió històrica global de les formes de producció de la vida social, des del punt de vista específic de la dimensió comunicativa.» (Tresserras i Marín, 1987: 85).

Aquest punt de vista dialèctic no era tan diferent del posat en marxa per altres investigadors, com Martín Serrano,⁵ el mateix Vázquez Montalbán en la seua obra pionera i, amb certes diferències, per Jesús Timoteo Álvarez en el seu treball sobre els models de comunicació en els segles XIX i XX. Significava reconstruir la història dels fets periodístics per a explicar l'evolució de la comunicació en terres valencianes.⁶ Una comunicació que tenia lloc en l'àmbit públic, cosa que permetia als membres d'una comunitat reconèixer el seu entorn, interpretar el seu món i participar en el curs dels esdeveniments.

La proposta, així formulada, va ser presentada pels investigadors valencians en diverses trobades científiques i reflectida en diverses publicacions.⁷ Però, sobretot, es desenvoluparà a través de diversos estudis monogràfics sobre els mitjans de comunicació: des dels periòdics, passant per la ràdio o la televisió, fins als protagonistes dels mitjans. Diaris com *Satanás*, primera experiència republicana valenciana, *El Mercantil Valenciano*, actual degà de la premsa valenciana, o el diari *El Pueblo*,

5. «Una ciencia que estudia cómo se producen y cómo cambian las mutuas afecciones entre comunicación y sociedad a lo largo de la historia y que pretende descubrir si existen leyes que expliquen esos intercambios, tiene su lugar entre estos saberes dialécticos.» (Martín Serrano, 1986: 24).

6. Entendríem també «fet periodístic» a la mateixa línia que Pierre Vilar qualifica els tipus de fets que constitueixen la matèria històrica, a saber: els fets de masses, els fets institucionals i els esdeveniments (Vilar, 1980: 43).

7. Entre altres congressos i publicacions de fort contingut metodològic, destaquem: «Transfons i imatge del periodisme valencià», a *XIV Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica* (1989), Alacant; «El periodismo en el siglo XVIII, ¿qué periodismo?», a *El periodismo español en el siglo XVIII* (1989), Madrid; «Raons d'un neiximent: Diario de Barcelona», a *I Congrés d'Història de la Premsa*, (1992) Sant Cugat del Vallès; «Historia y comunicación. Los determinantes sociales», a *Metodologías para la historia de la comunicación social: I Encuentro de la Asociación de Historiadores de la Comunicación*, 6 d'octubre de 1995, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.

braç propagandístic de Vicent Blasco Ibáñez; des de periodistes com l'acabat d'anomenar Blasco, Ayguals, Peris i Valero, Navarro Cabanes, Bonilla... fins a la primera història de la ràdio valenciana o el primer treball sobre el mercat valencià de la comunicació en els noranta.

L'avanç, si així es pot anomenar, va consistir a compatibilitzar selecció temàtica local amb estudi global. Tot dins d'un plantejament integrador, fins i tot un cert punt sincrètic. No es rebutgen altres perspectives, com les centrades en els continguts dels mitjans. També les que fan referència al «gir lingüístic» i que han donat lloc a una nova perspectiva que vincula fets i llenguatge a partir del principi que «todo relato histórico es una construcción discursiva de esa realidad pasada, más que una simple traslación de los hechos en sí» (Fernández Sebastián, 2003). Les referències als estudis de tipus politicoinstitucional són constants, amb una utilització de «polítlegs» tan reputats com R. A. Dahl o G. Sartori.

El perill sempre va ser el mateix: la dispersió. La comunicació, entesa com a producció de significació social en paraules del professor Tresserras, o «enculturació» com formula Martín Serrano, eleva els àmbits d'estudi fins a la infinitat. En efecte, el llenguatge, la literatura, l'educació, les formes d'oci —des de les modalitats de jocs infantils fins a la sèrie de diversions per a adults—, des de les pràctiques religioses i fins a la pròpia geografia urbana —si fem cas de les interessants aportacions del professor Martín Barbero—,⁸ constitueixen formes de sociabilitat i, per tant, de comunicació. El problema, en tot cas, justificaria que la producció bibliogràfica d'aquest grup d'investigadors siga tan àmplia com variada.

1.3. *El problema de la cronologia: Quan naix la premsa? Quan el periodisme?*

Les històries del periodisme que es podien consultar en aquests anys, es movien en la més absoluta indefinició. Per a uns, la història de la premsa començava pel primer diari del qual es tinguera coneixement. De tal manera que l'origen podia ser el segle XVII o el segle I. La clau consistia a localitzar l'existència d'un paper periòdic, fóra imprès o manuscrit, en suport paper, vegetal o mineral, dirigit entre dos comunicants per a ús privat o entre dos col·lectius per a ús social... és a dir, en l'Egipte dels faraons, en la Grècia de Pèricles o en la Roma de Juli Cèsar. Per a altres, la tècnica de producció marcava els orígens. G. Weill, en el seu clàssic *El periòdic* de 1934, postulava com a punt de partida de la premsa el descobriment de la impremta. D'aquesta manera, tal com anys després afirmarà el mateix M. McLuhan, l'esdevindre històric estava subjecte al ritme que marquen els descobriments lligats a la comunicació.

8. J. MARTÍN-BARBERO (1995-1996), «De la ciudad mediada a la ciudad virtual. Transformaciones radicales en marcha», *TELOS: Cuadernos de Comunicación, Tecnología y Sociedad*, núm. 44.

Per a datar el producte, resultava obligat definir-lo. Què és un periòdic i com interpretar-lo? No hi ha excessives discrepàncies entorn de la definició; periòdic al·ludeix a dos condicions: una primera, es tracta d'un paper imprès per procediment mecànic per a ser distribuït a un col·lectiu; i la segona, lògicament, es refereix que el procés d'edició s'efectua de forma periòdica i, quasi sempre, regular. A partir d'aquesta definició, dos aspectes resultaven bàsics. En primer lloc, si el fi últim de l'imprès periòdic és el públic, val a dir la societat, era necessari descobrir els determinants socials per a esbrinar el naixement i evolució del periòdic com a mitjà de comunicació social. En 1995, amb motiu de celebrar-se a Barcelona la primera trobada de l'Associació d'Historiadors de la Comunicació, es feia una suggerent proposta d'anàlisi.⁹ No obstant això, la metodologia estava sent aplicada i explicitada en nombrosos treballs,¹⁰ i comptava amb aportacions lúcides, que a mitjan anys hui-tanta ja ens havia proporcionat les línies mestres (Aubert, 1986: 48-49):

La vida de la prensa está supeditada a unas sujeciones económicas y jurídicas, pero también sociológicas y semánticas. Medio privilegiado de la comunicación social, de formación e información de la opinión, la prensa es también el vehículo de la expresión ideológica, de la representación justificadora y del control social. Pero las tomas de posición sobre la vida política y social dependen de las condiciones en que se producen: desde la lógica de la concentración capitalista hasta la de la elaboración, de la circulación y de la recepción de las ideas y de los hechos. Dialécticamente unida tanto al desarrollo capitalista como a la evolución de unos grupos sociales y de su expresión política, la prensa es a la vez para el historiador —no parece inútil repetirlo— una fuente inagotable (que puede ser también un pozo sin fondo), aunque poco fidedigna, y una materia polimorfa que puede ser objeto específico de estudio. Pero la prensa es un producto industrial sometido a las leyes del mercado al mismo tiempo que una creación intelectual tributaria de prejuicios y representaciones ideológicas.

Des d'aquestes premisses metodològiques, abordar l'evolució de la premsa valenciana i fixar-la cronològicament, passava abans que res per conceptualitzar l'objecte d'estudi i les seues múltiples cares. Així, a més del caràcter efímer del diari, per estar subjecte al principi de l'actualitat,

9. E. BORDERÍA, A. LAGUNA i F. A. MARTÍNEZ (1995) «Historia y comunicación. Los determinantes sociales», a *Metodologías para la Historia de la Comunicación Social: I Encuentro de la Asociación de Historiadores de la Comunicación*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.

10. A. LAGUNA (1990b). «La producción de la comunicación social», a *La imprenta popular valenciana*, València, Generalitat Valenciana; A. LAGUNA i I. RIUS (1991), «El Diario de Valencia. Las crónicas del mundo pequeño», *Comunicación y Estudios Universitarios* (Montcada). A. LAGUNA, F. A. MARTÍNEZ i I. RIUS (1993), «Razones de un nacimiento: el *Diario de Barcelona*», *Treballs de Comunicació* (Barcelona), núm. 4; F. A. MARTÍNEZ GALLEGU i I. RIUS, (1992), «Comunicació popular i literatura popularitzada: el plec de cordell a la València del segle XIX», *Comunicación y Estudios Universitarios* (Montcada); E. BORDERÍA, A. LAGUNA i F. A. MARTÍNEZ (1996), a *Historia social de la comunicación: Voces, registros y conciencias*, Madrid, Síntesis.

estava la seua faceta com a eco de l'esdevindre. El professor Albalá ho havia definit amb tota precisió: «El periódico supone una panorámica sobre la actualidad, filmada a cámara lenta, puesto que, con un tiempo determinado, “enfoca” selectivamente los hechos capitales en los que la actualidad se inscribe y cuyo conocimiento supone una necesidad de existencial del lector» (Albalá, 1970: 145).

A partir d'aquesta consideració, el seu valor com a font historiogràfica quedava fora de tota discussió, tal com determinats historiadors havien defensat. «La prensa es una fuente histórica de primer orden, insoslayable; desde la información política hasta la económica, desde la difusión cultural hasta el ensayo literario, incluyendo los gustos y las modas, hasta los más serios debates, todo el conjunto de una época se vierte como un precipitado que cristaliza en la prensa» (Tuñón de Lara, 1986: 13). El periòdic, per tant, es convertix en memòria dels esdeveniments, en espill de realitats. No obstant això, la visió que dóna d'aquests fets serà sempre interessada. Interessos econòmics, polítics; interessos de classe... Tal com requerix Amparo Moreno, resulta necessari diferenciar entre «lo que sucedió, con lo que el periódico dice acerca de lo que sucedió» (Moreno, 1986: 81).

La selecció de temes permet posicionar ideològicament el mitjà. Però també apunta una altra faceta clau d'aquest: no sols reflecteix, sinó que promou esdeveniments. En aquest sentit, es revela com els mitjans informatius han actuat decisivament en la configuració de la societat contemporània i, sobretot, en la denominada societat de masses. I això per diverses raons. En primer lloc, perquè els periòdics van ser organitzadors col·lectius de l'acció revolucionària burgesa, especialment en els països que van experimentar aquesta transformació en el segle XIX, cas d'Espanya (1834-1843).¹¹ Segona, perquè el procés de democratització política, de participació ciutadana en l'acció política, és inseparable del naixement i formació de l'opinió pública; és inseparable i incompreensible sense la presència generadora dels periòdics. *The Poor Man's Guardian*, el *Political Register* i altres diaris radicals anglesos són responsables directes, no sols del cartisme, sinó també del naixement de la Primera Internacional. Finalment, perquè els mitjans impresos han seguit elements decisius en la construcció cultural de qualsevol país o comunitat. Tal com destaca el professor Gómez Mompert, el periòdic de masses té «[...] un paper primordial en la consolidació de la cultura d'aquesta for-

11. A. LAGUNA (1988a), «El cuarto poder en la Valencia burguesa», *Batlia* (València), núm. 8; A. LAGUNA (2000), «Prensa y revolución burguesa», a *Revoluciones y revolucionarios en el mundo hispánico*, Castelló, Universitat Jaume I; A. LAGUNA (2001a), «La prensa liberal valenciana (1808-1840)», a *El primer liberalisme: l'aportació valenciana*, València, Biblioteca Valenciana i Generalitat Valenciana; A. LAGUNA (2002), «El espejo de la revolución burguesa: la prensa», a *De la cuestión señorial a la cuestión social. Homenaje a Enric Sebastià*, València, Universitat de València.

mació social, la qual, a més, caracteritza l'ecosistema comunicatiu de masses (forma històrica d'organitzar la producció social de comunicació massificada)» (Gómez Mompert i Marín Otto, 1986: 443). D'ací la importància d'analitzar les estructures narratives si es vol descobrir les funcions ideològiques del mitjà.

Finalment, una altra línia analítica fonamental del mitjà imprès és aquella que el considera resultat d'un procés de producció determinat. És a dir, el periòdic, a més de suport d'idees i notícies, a més de mitjà de comunicació, és un producte mercantil més. Especialment a partir de la irrupció de la comunicació massiva. Significa que la seua lògica, com la de qualsevol altra mercaderia, és també empresarial, val a dir que el benefici és l'aspiració fonamental.

Des d'aquests pilars conceptuals es va abordar la periodització de la història de la premsa valenciana, el primer resultat de la qual va ser la *Història del periodisme valencià*, aparegut en 1990 i el posterior aparegut ja onze anys després.¹² En ambdós casos, el punt de partida no serà la impremta ni el primer imprès. La tesi serà que la premsa sorgeix a Espanya coincidint amb la Il·lustració, la qual cosa és tant com dir en el moment històric previ a la revolució burgesa, i d'acord amb el desenvolupament del mercat urbà.¹³

El tema de la cronologia resultava capital. Per això, les autoritats polítiques valencianes de l'any 1990 van promoure la celebració d'un congrés internacional de periodisme que celebrava els dos segles transcorreguts des de l'aparició del primer diari, el *Diari de València*. Es tractava tant de saber quant de passat periodístic hi havia a València com el perquè. Aquell Congrés Internacional de Periodisme de 1990, titulat «València, dos-cents anys en la primera plana», va marcar el Rubicó en el procés de trànsit.¹⁴ A partir de llavors, la teoria superava el relat.

2. De quan la història era només la descripció: catàlegs i repertoris

En 1986, any en què es va posar en marxa el primer curs de periodisme a València, tan sols hi havia algunes històries locals de premsa, algunes biografies, alguns catàlegs, i unes quantes hemeroteques. Amb tot, cal reconèixer que eren aportacions valuósíssimes per a poder recom-

12. A. LAGUNA, (2001b), *Història de la Comunicació: València, 1790-1898*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, col·l. « Aldea Global », núm. 10.

13. A. LAGUNA (1990a), «El periodismo en el siglo XVIII, ¿qué periodismo?», *Estudios de Historia Social* (Madrid), núm. 52-53.

14. A. LAGUNA i A. LÓPEZ (ed.) (1992), *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana. (Actes del Congrés celebrat a València, al desembre de 1990, davall el títol de «València, 200 anys en primera plana»).

pondre el passat periodístic; que sense el cúmul de dades que ens proporcionaven haguera segut impossible intentar explicar aquest passat.

És el cas del periodista valencià Luis Tramoyeres Blasco. El seu catàleg, amb el títol, *Periódicos de València. Periódicos de Valencia: Apuntes para formar una biblioteca de los publicados desde 1526 hasta nuestros días*, va ser publicat en articles per entregues en la *Revista de Valencia* de 1880-1881, si bé la llibreria París-València el reeditarà en forma de llibre un segle després. El treball de Tramoyeres és valuós per diversos motius, però sobretot per tres: en primer lloc, perquè cataloga publicacions que no es registren en cap hemeroteca; en segon, perquè estructura d'una forma cronològica l'obra, cosa que facilita el seu ús d'una manera elevada; i finalment, perquè elabora una fitxa identificativa que permet fixar les dades bàsiques de tots aquells periòdics efimers o desapareguts. De Luis Tramoyeres són també alguns treballs apareguts en l'*Almanaque de Las Provincias*, com el publicat en 1890 per a recordar el primer centenari del *Diario de Valencia*.

Un altre catàleg de gran ajuda per a reconstruir els inicis de la premsa valenciana és el d'Enric Soler i Godes, publicat a València, en 1961, davall el títol de: *Els primers periòdics valencians*. L'objectiu de Soler, més que explicar l'origen de la premsa valenciana, és sumar tots els antecedents del que serà la Renaixença en el segle XIX. En aquest sentit, un altre important catàleg de tots els diaris que van contribuir a aquest moviment polític-literari-periodístic ens l'ofereix David Cervera, amb extenses fitxes descriptives de cada una de les publicacions.¹⁵

Una altra important relació per a reconstruir els vestigis periodístics la proporciona José Navarro Cabanes. Periodista, carlí i erudit, Cabanes publicarà cada any en l'*Almanaque de Las Provincias*, des de 1884 fins a pràcticament la seua defunció en 1929, la relació de premsa publicada al llarg de l'any en tots els pobles i ciutats de la província de València i, de vegades, la d'Alacant. Sens dubte, la voluminosa col·lecció de títols que Navarro Cabanes llegarà després de la seua mort a l'Hemeroteca Municipal de València, va haver de començar a gestar-se amb motiu d'aquest tipus de col·laboracions. Més enllà de les col·laboracions anuals, Navarro realitzarà sengles catàlegs de la premsa més volguda per ell. En primer lloc, *Apuntes bibliográficos sobre la prensa carlista*, obra que serà redactada en 1913 amb motiu d'un concurs convocat per la Juventud Legitimista Tradicionalista. L'obra obtindrà el primer premi, i quatre anys després, amb un pròleg de Juan L. Martín Mengod, director aleshores del *Diario de Valencia*, serà publicada per la impremta de Torres Sanchis. També Domingo Cirici Ventalló, antic company de Navarro, redactor en cap d'*El Correo Español* en aquests moments, partici-

15. D. CERVERA BAÑULS (1976), *La prensa valenciana en su aportación a la Renaixença*, València, Ajuntament de València.

parà amb un «intermedio» en l'obra final. Les tres-centes sis pàgines que integren aquest llibre constitueixen l'únic catàleg conegut sobre la premsa carlina espanyola, la qual cosa indica la importància d'aquest.

Però l'obra capital de Navarro serà el *Catàleg bibliogràfic de premsa valenciana escrita en nostra llengua i publicada a València, pobles de la província i pels colònies valencianes en Madrit, Barcelona, Saragossa i Repúbliques americanes, 1586-1927*, treball que va aconseguir el primer premi en els Jocs Florals del Rat Penat de 1927 i que finalment veurà la llum en forma de llibre dos anys després gràcies a la impremta del mateix *Diario de Valencia*. Més de mig segle després, l'Associació de la Premsa de València rendia homenatge a aquest periodista, catalogador i col·leccionista de premsa, amb la reedició del catàleg sobre premsa valenciana.¹⁶ També Acció Cultural del País Valencià, en 1982 i sota la direcció de F. Pérez Moragón, reeditava part d'aquest catàleg amb una exposició i una guia sobre la premsa escrita en valencià.

En relació amb el taller i la impremta, resulta especialment interessant el catàleg realitzat per José Enrique Serrano Morales davall el títol de *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868, con noticias bibliográficas de los principales impresores*. Publicat originàriament per la Impremta de F. Doménech, a València, entre 1898-1899, serà reeditat per la llibreria París-València en 1987.

A partir d'aquest punt, tots els treballs publicats fins a la data tenen una delimitació espacial concreta que obliga, lògicament, a seguir-la. Així ho va fer José Altabella Hernández en la seua tesi doctoral, *Fuentes crítico-bibliográficas para la historia de la prensa provincial española* (Universitat Complutense de Madrid, 1983), tota ella un excel·lent estat de la qüestió de la història de la premsa espanyola. D'aquest treball de doctorat es va publicar, en 1991, la part valenciana en les actes del I Congrés Internacional de Periodisme.¹⁷

L'excepció s'anomenarà Ricard Blasco Laguna, que exercirà a manera de pont entre l'empirisme regnant i els primers estudis amb una certa profunditat. La seua obra més important serà la coordinació del catàleg, publicat per la Institució Alfons el Magnànim en 1983, davall el títol de *La premsa del País Valencià, 1790-1983*. Es tracta de la primera entrega del que havia de ser la gran catalogació de la premsa de tot el País Valencià. Els següents treballs, que Ricard ja no entregarà mai més, pretenien ser un catàleg alfabètic i un altre de cronològic.

16. A. LAGUNA (1988b), *Catàleg de la premsa valenciana*, València, Associació de la Premsa Valenciana.

17. J. ALTABELLA (1991), «Fuentes documentales para la historia del periodismo valenciano», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana.

El catàleg de Blasco, amb tot, constitueix la ferramenta més important per al treball d'investigació en premsa. Especialment, tenint en compte la situació tan lamentable que es troben els nostres fons hemerogràfics. València, presenta una situació de subdesenvolupament manifest en matèria d'hemeroteques. Sense dotació de material i de persones; sense una tasca de busca i recuperació de les nombroses col·leccions que es troben, preferentment a Madrid; sense una idea ni un pressupòsit clar de catalogar per mitjà dels moderns procediments informàtics els fons existents; sense explicacions mínimes de per què un periòdic que figura registrat en una fitxa, ja no existeix en el depòsit... En definitiva, el treball de Ricard Blasco marca un punt d'inflexió en el coneixement de quanta premsa valenciana hi tenim, on es guarda i quins exemplars.

Amb anterioritat, Blasco havia realitzat una altra inestimable aportació per a l'anàlisi temàtica de la premsa, en haver realitzat totes les veus de premsa en la *Gran enciclopedia de la región valenciana*, una enciclopèdia que es va editar en 1973, en dotze volums, i que hui en dia encara no ha segut superada.

Finalment, assenyalem que totes les obres genèriques sobre el periodisme espanyol o català, des de la més clàssiques com la de Gómez Imaz, Pedro Gómez Aparicio, Torrent, Tasis, Seoane, Sáiz, Tobajas, etc., fan menció de tant en tant a alguna publicació periòdica valenciana, evidentment, en funció de la seua importància, encara que a vegades ni tan sols això.¹⁸

Ací ens trobem amb un dels problemes estructurals més importants del treball investigador: el problema de les fonts. La catalogació és la base de l'edifici científic. Per això és lògic afirmar que sense hemeroteques o arxius documentals, no pot haver-hi història de la premsa. El que ja no és tan lògic és que, fins a pràcticament l'arribada del segle XXI, l'arxiu, la catalogació i l'exposició dels fons documentals periòdics valencians haja segut tan deficient. Fons dispersos en múltiples centres, tant públics com privats;¹⁹ col·leccions personals com la de Navarro Cabanes en l'Hemeroteca Municipal de València de la qual han desaparegut una bona part d'existències; escassa perspectiva d'incorporar les noves tec-

18. J. GÓMEZ IMAZ (1910), *Los periódicos durante la Guerra de la Independencia: (1808-1814)*, Madrid, Tip. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos; J. TORRENT I R. TASIS (1966), *Historia de la prensa catalana*, Barcelona, Bruguera; P. GÓMEZ APARICIO (1967), *Historia del periodismo español*, Madrid, Editora Nacional; M. C. SEOANE I M. D. SÁIZ (1983), *El periodismo en España: El siglo XIX*, Madrid, Alianza; M. TOBAJAS (1984), *El periodismo español (notas para su historia)*, Madrid, Forja.

19. Entre les principals hemeroteques amb fons valencians, podem citar: Hemeroteca Municipal de València (Fons General; Fons J. Navarro Cabanes; Fons Serrano Morales); Hemeroteca de la Universitat de València; Hemeroteca Nicolau Primitiu; Hemeroteca de l'Ateneu Mercantil de València; Hemeroteca Municipal de Castelló; Hemeroteca Provincial d'Alacant; Hemeroteca Municipal de Madrid; Hemeroteca Nacional de Madrid.

nologies per a facilitar el treball dels investigadors... són, entre d'altres, les característiques que defineixen les bases de treball sobre les quals s'ha anat construint la història de la premsa valenciana. A això cal afegir les enormes pèrdues de materials causats per la Guerra Civil, el centralisme subsegüent i, fins i tot, per les catàstrofes naturals com la riuada de 1957 a la ciutat de València.

El resultat és, encara hui, desolador. No tenim un catàleg precís de mitjans ni s'aguaita en un futur pròxim. No hi ha una política de recuperació dels fons dispersos en distints llocs del món, encara que siga en suport digital. No s'han abordat censos de periodistes, d'empreses, de mitjans tècnics... susceptibles de reconstruir oralment el passat més recent. No hi ha cap política de conservació de la comunicació audiovisual. Més enllà d'alguna iniciativa universitària, o del voluntarisme d'alguns investigadors, les institucions públiques han oblidat per complet cuidar i fomentar les fonts del passat.

Tenim, per tant, obres locals, repertoris sectorials i catàlegs locals o comarcals. Ací la relació és àmplia i, per sort, continua creixent. Entre els treballs més rellevants ens trobem la llista següent:

- ARACIL, R.; BERNABÉ, J. M.; GARCÍA, M. (1977). «Contribució a un catàleg de premsa periòdica alcoiana (segles XIX-XX)». A: *I Congrés d'Història del País Valencià*. Vol. 1. València, p. 63-80.
- BEGUER ESTEVE, V. (1985). *La premsa torrentina hasta 1939*. Torrens: Estudis i Investigacions de Torrent i Comarca.
- BELTRÁN, A.; JIMÉNEZ, A. (1993). *Periodistes per la democràcia: Unió de Periodistes del País Valencià, 1979-1992*. València: Generalitat Valenciana.
- BENEITO, A.; BLAY, F. [coord.] (2004). *La premsa en les comarques de l'Alcoià - Comtat (1837-1939)*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- CARRASQUER, A. [et al.] (1984). «Catàleg de la premsa periòdica a Sueca, 1868-1984». *Quaderns de Sueca* (juny).
- ESPINÓS, A.; POLO, F. (1984). *Premsa periòdica a la Marina Alta, 1861-1935*. Xàbia: Ajuntament de Xàbia.
- ESPINÓS, A.; BALLESTER, T.; MORENO, F. (1993). *La premsa a la Marina Alta, 1840-1990*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert; Xàbia: Ajuntament de Dénia; Ajuntament de Xàbia: Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.
- ESPINOSA GÓMEZ, F. (1964). «Sesenta y siete periódicos fueron publicados en Elche durante un siglo (1836-1936)». *Gaceta Illicitana* (20 juny).
- GARCÍA FRASQUET, G. (1988). *Catàleg de la premsa comarcal la Safor, 1880-1982*. Oliva: CEIC Alfons el Vell.
- LAIRON PLA, A.; VERCHER LLETÍ, S. (2004). *Catàleg de les publicacions periòdiques d'Alzira (1856-1976)*. Alzira: Ajuntament d'Alzira.

- MARTÍNEZ ALBIACH, A. (1989). *Cullera, 53 años de periodismo: 1883-1936*. Cullera: A. Martínez Albiach.
- MARTÍNEZ, F.; RAMOS, A. (1997). *La prensa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-96)*. València: IDECO L'Horta Sud.
- (2003). *Temps de foscor: La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- MONZÓ CUBILLOS, J. (2001). *Catarroja: un segle de publicacions i mitjans de comunicació (1900-2000)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- NAVARRO PASTOR, A. (1997). *La premsa periòdica en Elda, 1866-1992*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert: Diputació d'Alacant.
- NOS RUIZ, J. (1982). «La prensa local en lo que va de siglo». *Mediterráneo* [Castelló de la Plana] (28 i 31 agost i 5, 9 i 14 setembre).
- ORS MONTENEGRO, M. (1984a). *La prensa ilicitana 1836-1980*. Alacant: Caixa d'Estalvis Provincial.
- (1984b). «Aproximación al estudio de la prensa ilicitana: 1836-1980». *L'Arrel* [Elx: UNED], núm. 3.
- SANTACREU Soler, J. M. (1986). *150 anys de premsa a Alcoi*. Alcoi: CAEHA.
- SORIANO, V. (2006). *Historia de la prensa*. València: Prensa Valenciana. [Per a l'estudi de la premsa a la Costera]
- VICTORIA MORENO, D. (1982). «Un siglo de prensa contemporánea en Orihuela (1834-1931)». *Anales de Historia Contemporánea* [Universidad de Murcia], núm. 1.

Estudis entre els quals cal destacar les obres de Miguel Ors per a Alacant i les aportacions de Francesc Martínez Sanchis i Alfred Ramos per a la província de València, per a ampliar la simple perspectiva de recopilació i aprofundir en els instruments de l'anàlisi i la interpretació històrica.

Més enllà d'aquestes referències, és necessari destacar les centrades en les dos capitals de província, llevat de València. Al voltant de Castelló no abunden els catàlegs, per la qual cosa cobren especial rellevància els existents. El pioner, sens dubte, és el catàleg de José Ribelles Comín, curiosament inclòs en una obra més àmplia, titulada *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón, con la historia del puerto del Grao y del periodismo provincial*. L'obra va ser editada a Barcelona, en 1905, la qual cosa explica que el repertori arreglat a penes supera l'inici del segle xx. Després d'aquest primer inventari, la resta són parcials o incomplets. Destaquen els treballs de Romeu Llorach, que també inclouen la premsa de Vinaròs,²⁰ així com els del professor P. Vi-

20. J. ROMEU (1982b), «La prensa del País Valenciano. El caso de Castelló, 1900-1931», *Estudios d'Historia Contemporània del País Valencià* (València), núm. 4; J. ROMEU (1982a), *La premsa en Vinaròs, 1864-1982*, Vinaròs, Ajuntament de Vinaròs; J. ROMEU (1987), «La premsa de Castelló en el Archivo Histórico Nacional. Sección Guerra Civil de Salamanca», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXIII.

ciano.²¹ La premsa política castellonenca ha segut abordada, de forma genèrica, per M. C. Corona,²² i de forma més precisa i rigorosa per V. Sanz.²³ Finalment, la qüestió lingüística en la premsa castellonenca ha segut abordada per Ramos Alfajarín.²⁴

I pel que fa a Alacant, l'obra més important de catalogació l'ha protagonitzat l'historiador alacantí Francisco Moreno Sáez. Des dels orígens fins al franquisme, Moreno ha publicat una sèrie d'obres que, en conjunt, ofereixen la cronologia i la relació detallada de totes les publicacions alacantines.²⁵ Altres catàlegs menors sobre la premsa alacantina són els de R. Quilis, aparegut en el diari *Información* entre setembre de 1954 i desembre de 1955; o el d'Albert Berenguer, que aporta els primers repertoris bibliogràfics.²⁶

3. Estat de la qüestió

Més enllà de les obres que acabem de ressenyar, els estudis de la premsa valenciana han segut locals, biogràfics o sectorials. Abunden els treballs sobre València ciutat, sens dubte pel seu intens passat, i escasen els relatius a la ciutat de Castelló.

Començant per València, l'obra més completa fins a la data és la duta a terme per Antonio Laguna Platero i el grup d'investigació configurat al seu voltant, tal com ja hem referit en el primer apartat. Tant la *Història del periodisme valencià* de 1990 com la *Història de la comunicació* de 2001 són obres centrades en la València dels dos últims segles. A més, també de la Facultat de periodisme del CEU sorgeix la primera història general

21. P. VICIANO (1986), «Catàleg bibliogràfic de les publicacions periòdiques aparegudes a Castelló de la Plana durant l'època isabelina i el sexenni democràtic (1834-1874)», *Centre d'Estudis de la Plana* (Castelló), núm. 8 (octubre-novembre).

22. M. C. CORONA (1982), «Estudio de la prensa política en Castellón durante el siglo XIX», *Estudios Castellonenses*, núm. 1.

23. V. SANZ ROZALEN (1993), «En torno a los orígenes de la prensa en Castellón de la Plana: de *El Eco de Castellón* a *El Eco del Mijares* (1856-1858)», a *II Congreso de Jóvenes Historiadores*, València, CSIC.

24. J. RAMOS ALFAJARÍN (1989), *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*, Castelló, Diputació de Castelló.

25. F. MORENO SÁEZ (1984), «La prensa alicantina durante la guerra civil», a *La Guerra Civil española, Alicante 1936-1939*, Alacant, Ajuntament d'Alacant; F. MORENO SÁEZ (ed.) (1995a), *La prensa en la ciudad de Alicante desde sus orígenes hasta 1874*, Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert; F. MORENO SÁEZ (ed.) (1995a), *La prensa en la ciudad de Alicante durante la Restauración, 1875-1898*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert; F. MORENO SÁEZ (ed.) (1995b), *La prensa en la ciudad de Alicante durante la Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1931*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert; F. MORENO SÁEZ (ed.) (1994b), *La prensa en la provincia de Alicante durante la Segunda República (1931-1936)*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert; F. MORENO SÁEZ (ed.) (1994a), *La prensa en la ciudad de Alicante durante la Guerra Civil, 1936-1939*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

26. I. ALBERT (1958), *Bibliografía de la prensa periódica de Alicante y su provincia*, Alacant, Comisió Provincial de Monuments.

de la ràdio valenciana.²⁷ A partir d'ací, tant l'àmbit d'estudi com la cronologia experimenten una considerable reducció. Per sistematitzar la relació, podem agrupar els distints treballs entre els tres segles d'existència de la premsa valenciana.

Si comencem pel segle XVIII, el gran protagonista de la investigació, sens dubte pel seu segell de pioner, ha segut el *Diario de Valencia*. Inclús va merèixer, com hem ressenyat, la celebració d'un congrés quan es va complir el seu segon centenari del qual van sorgir importants avanços.²⁸ La professora Emília Salvador va ser la primera a realitzar les primeres aproximacions,²⁹ si bé havia segut el professor Enric Sebastià qui, en la seua famosa tesi sobre la transició, havia lligat l'aparició del diari valencià a la puixança de la burgesia local.³⁰ Després, i com a estudi preliminar al seu primer catàleg de la premsa valenciana, Ricard Blasco efectuava un minucios estudi d'aquest primer diari.³¹ L'últim estudi, més centrat en la descripció, d'aquest primer diari té la firma d'un altre professor del CEU, Jesús M. Bilbao.³²

Un altre àmbit d'estudi que ha merescut l'atenció dels investigadors ha segut l'aparició i el desenvolupament de la impremta valenciana. Sobretot, després que s'efectuara un important homenatge commemoratiu dels seus cinc segles, amb treballs tan valuosos com els efectuats pel mateix Ricard Blasco.³³ En 1990 i sota el patrocini de la Generalitat i Caixa València, es realitzà una exposició amb el seu corresponent catàleg,

27. A. VALLÉS (coord.) (1999), *Historia de la radio valenciana*, Montcada, Fundació Universitària San Pablo - CEU. Un altre estudi complementari de la radio valenciana: R. DASÍ (1999), *Medio siglo de Radio Nacional en Valencia, 1949-1999*, València, Radio Nacional de España.

28. Destaquem, entre d'altres, els treballs de R. BLASCO (1991), «Ombres per aclarir els orígens de la premsa valenciana», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana; J. RODRIGO (1991), «El Diario de las Luces. El *Diario de Valencia* durante la ocupación francesa de Valencia. Enero 1812-Julio 1813», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana.

29. E. SALVADOR (1974), «El nacimiento del *Diario de Valencia*, 1790. Sus principios fundacionales como reflejo de la mentalidad de una época», *Estudis* (València), núm. 2 (1974); E. SALVADOR (1975), «Las relaciones hispano-francesas durante el trienio 1790-93. Su visión a través del *Diario de Valencia*», a *Homenaje al doctor D. Juan Reglá Campistol*, vol. II, València, Universitat de València, Facultat de Filosofia i Lletres.

30. La seua tesi doctoral, realitzada en 1971, no es va publicar fins vint anys després, E. SEBASTIÀ DOMINGO (2001), *La revolución burguesa*, València, Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Alzira-València, 2 v., col-I. «Biblioteca Historia Social».

31. R. BLASCO (1983), *La premsa del País Valencià, 1790-1983*, València, Institució Alfons el Magnànim.

32. J. M. BILBAO (1994), *El Diario de Valencia, luces y sombras*, Montcada, Fundació Universitària San Pablo - CEU.

33. R. BLASCO (1974), «Síntesi històrica de la impremta valenciana», a *Homenatge a la impremta valenciana, 1474-1974*, València, Gorg. Una nova readaptació del treball a: *La impremta valenciana* (1990), València, Generalitat Valenciana. Des de una perspectiva major, C. ROMERO (1982), «Amanecer de la imprenta en el Reino de Aragón», a *Historia de la imprenta hispana*, Madrid, Editora Nacional. I per a Alacant, M. RICO GARCÍA (1961), *Bosquejo histórico de la imprenta en Alicante en el siglo XX*, Alacant; I. ALBERT BERENGUER (1971), *La imprenta en la provincia de Alicante (1602-1925)*, Alacant, Diputació Provincial.

davall el títol de «La impremta popular valenciana. Auques, col·loquis i al·leluies». Pel que fa a Alacant, destaca el treball de Martínez Morella sobre la impremta alacantina en l'etapa 1808-1814.³⁴

Però de la impremta, i ja en el segle XVIII, el més important han segut alguns estudis que s'han efectuat sobre la comunicació popular. En aquest terreny podem citar els treballs dels professors Martínez Gallego i Rius Sanchis en 1992.³⁵ El mateix Martínez Gallego, però ara amb el professor Emili Casanova, va continuar aprofundint en aquesta mateixa línia amb l'estudi monogràfic dels col·loquis³⁶ i, posteriorment, amb l'anàlisi de la cultura popular a partir de l'obra de Josep Bernat i Baldoví.³⁷

El segle XIX, el segle de la revolució, concentra la major part dels treballs efectuats fins a la data, i destaquen períodes com el decisiu 1834-1843, o el del Sexenni democràtic. També la Restauració, considerada com una etapa en què es consolida un mercat periodístic molt concorregut, ha suscitat importants estudis.

El punt de partida serà la simbiosi que s'opera entre premsa i burgesia, tant en el procés de creixement econòmic d'aquesta classe social, com en la posterior presa del poder polític i social. La relació, autèntica premissa metodològica, queda manifesta en diversos treballs des dels estudis de periodisme, així com en destacats historiadors com Enric Sebastià, Joaquín Azagra, José Antonio Piqueras etc.³⁸ De la mateixa manera, la vinculació entre intel·lectuals orgànics de la burgesia i el procés polític que es desenvolupa a partir de 1808, ha produït una àmplia literatura. Tenim les biografies d'Aparisi i Guijarro, Boix, Bonilla, Ayguals, Bernat i Baldoví, Llorente, Camp, Mayans, Mencheta, Luis Lucia, Martí Domínguez...³⁹

34. V. MARTÍNEZ (1962), *La imprenta en Alicante durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)*, Alacant.

35. F. A. MARTÍNEZ GALLEGO i I. RIUS, (1992), «Comunicació popular i literatura popularitzada: El plec de cordell a la València del segle XIX», *Comunicación y Estudios Universitarios* (Montcada), núm. 2.

36. E. CASANOVA i F. A. MARTÍNEZ (1995), «Col·loquis i cultura popular: el cas del col·loqui de Nelo el Tripero», *Comunicación y Estudios Universitarios* (Montcada), núm. 5.

37. E. BORDERÍA, F. A. MARTÍNEZ i I. RIUS (2004), *Política, cultura y sátira en la España isabelina: José Bernat y Baldoví*, València, Institució Alfons el Magnànim.

38. J. A. PIQUERAS (1992), «Prensa y burguesía en la Valencia del siglo XIX», a A. LAGUNA i A. LÓPEZ (coord.), *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana.

39. R. ANDREU (1935), *El árbol y sus frutos: Teodoro Llorente Olivares, su esencia y su espíritu*. València; R. OLIVAR (1962), *Aparisi y Guijarro*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos; E. ORTEGA (1987), *Vicente Boix*, València, IVEI i Alfons el Magnànim; E. ORTEGA DE LA TORRE, (1991), «Los periodistas y la sociedad. Una imagen de Valencia al final del Antiguo Régimen», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana; A. LAGUNA i E. ORTEGA (1989), *Un periodista romántico en la revolución burguesa: José María Bonilla*, València, Asociación de la Prensa de Valencia; E. BORDERÍA, F. A. MARTÍNEZ i I. RIUS (1999), *Josep Bernat i Baldoví, 1809-1864: Entre la cultura popular i la cultura burgesa*, Sueca; F. A. MARTÍNEZ GALLEGO (1994), *Prensa y partido en el progresismo valenciano: José Peris y Valero*, València, Ateneu

Una altra línia important seguida per la investigació del periodisme valencià del XIX, ha seguit la reconstrucció de la vida d'aquells diaris que van tindre un especial protagonisme. Des del pioner del republicanisme espanyol, el diari *Satanás*, passant per diaris de llarg recorregut com *El Mercantil Valenciano* o *Las Provincias*, fins als diaris més combatius com *El Pueblo* de Blasco Ibáñez.⁴⁰

Advertim que el Sexenni revolucionari també ha seguit una altra etapa que ha estimulat les investigacions. Mira Abad ha analitzat el paper de la premsa alacantina en el intens debat que es lliura sobre la qüestió religiosa.⁴¹ També Pau Viciano ha estudiat el paper que ha tingut la premsa castellonenca entre l'època isabelina i el Sexenni democràtic.⁴²

De l'etapa de la Restauració han interessat diversos punts de vista. Des del paper de la premsa en la configuració de noves opcions polítiques,⁴³ passant per l'organització professional dels periodistes,⁴⁴ fins al desenvolupament del periodisme més combatiu.⁴⁵

El segle XX s'ha mostrat prolífic en estudis gràcies, entre altres raons, a la facilitat de les fonts. Vestigis, testimonis directes i fons encara per classificar en l'Arxiu General de l'Administració d'Alcalá de Henares o en la mateixa Associació de la Premsa de València, han seguit les bases per a dur a terme diversos treballs d'investigació sobre la història del periodisme valencià en aquest segle. A més, ací es produeix una felicitat convergència entre les investigacions de bona part dels historiadors valencians,

de Periodistes; V. R. Alós (1999), *Vicente Blasco Ibáñez: Biografía política*, València, Institució Alfons el Magnànim; A. LAGUNA (1998), *Blasco Ibáñez: y el periodismo se hizo combativo*, València, Diputació de València; F. PERIS MENCHETA (1993), *De Madrid a Panamá*, València. (Pròleg de J. Navarro Reverter. Edició i estudi introductor de J. A. Piqueras Arenas). J. S. PÉREZ GARZÓN (1976), *Luis Morote, la problemática de un republicano, 1862-1913*, Madrid; V. COMES (2002), *En el filo de la navaja: Biografía política de Luis Lucía Lucía (1888-1943)*, Madrid, Biblioteca Nueva; N. PELLISSER ROSSELL (2004), *Martí Domínguez i Barberà: la passió per la paraula*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí; B. SANSANO (1996), *Quan callen les pedres (Martí Domínguez Barberà, 1908-1984)*, València, Saò.

40. A. LAGUNA (1996), «La génesis de la conciencia republicana en la Valencia del ochocientos: *Satanás*», a *Republicanos y repúblicas en España*, Madrid, Siglo XXI; J. ALTABELLA (1970), *Las Provincias, eje histórico del periodismo valenciano, 1866-1969*, Madrid, Editora Nacional; A. LAGUNA i F. MARTÍNEZ (coord.) (1992), *Historia de Levante, El Mercantil Valenciano (1834-1992)*, València, Prensa Valenciana; A. LAGUNA (1999), *El Pueblo: Historia de un diario republicano, 1894-1939*, València, Institució Alfons el Magnànim.

41. A. MIRA (1999), *Actitudes religiosas y modernización social: La prensa alicantina del Sexenio democrático (1868-1873)*, Alacant, Universitat d'Alacant.

42. P. VICIANO, (1987), «Aproximació a la premsa castellonenca de l'època isabelina i el Sexenni democràtic (1834-1874)», *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Castelló.

43. Un recompte bastant aproximat de les publicacions periòdiques que té València en la darrera dècada del segle XIX a J. M. BERNARDO ARES (1981), *Ideologías y opciones políticas a finales del siglo XIX a través de la prensa*, Diputació Provincial de Córdoba.

44. I. RIUS (2000), *El periodista, entre la asociación y la represión: 1899-1940. Para una historia de la Asociación la Prensa Valenciana*. Montcada, Fundació Universitària San Pablo - CEU.

45. V. R. ALÓS FERRANDO (1997), *Félix Azzati*, Diputació de València; A. LAGUNA (1998), *Blasco Ibáñez: y el periodismo se hizo combativo*, València, Diputació de València.

que converteixen la premsa en la seua principal font de treball, i els historiadors de la premsa i la comunicació. Fruit d'aquesta simbiosi serà un important volum de llibres d'història valenciana que són, indirectament, importants treballs sobre la premsa del moment. Les obres de Cucó, Reig, Baldó, Valls, Sevillano Calero i un llarg etcètera, centrades en la reconstrucció política de diferents etapes del segle, són ferramentes fonamentals per a conèixer el paper de la premsa.⁴⁶

També abunden les anàlisis monogràfiques de diversos aspectes de la comunicació en aquest període de temps. Sobre la República s'han publicat des de treballs sobre la premsa, la ràdio, la propaganda, la cultura, els periodistes, els dibuixants fins a les publicacions satíriques. Enrique Bordería ha estudiat els aparells de propaganda i censura;⁴⁷ la professora Inma Rius ha centrat bona part de les seues investigacions a desvelar el funcionament de la professió periodística i les seues formes d'organització i defensa;⁴⁸ R. Blasco i M. Aznar s'han aproximat a la vida cultural;⁴⁹ María de los Ángeles Valls ha estudiat els caricaturistes valencians.⁵⁰ Mereix una menció especial el treball del professor Joaquín Tomás Villarroya, un catàleg bàsic per a reconstruir tots els diaris durant la contesa.⁵¹

Sobre la dictadura es concentren alguns dels millors treballs de la història de la comunicació valenciana. D'una banda, el professor de la Universitat de València, Enrique Bordería ha estudiat l'evolució de la premsa privada i la del Movimiento fins a la seua desaparició ja en els huitanta i els mecanismes del control informatiu del franquisme.⁵² A continuació el professor Sevillano Calero, de la Universitat d'Alacant,

46. A. CUÇO (1977), *El valencianismo político, 1874-1939*, Barcelona, Ariel; A. GIRONA (1986), *Guerra i revolució al País Valencia, 1936-1939*, València, Tres i Quatre; R. REIG (1986), *Blasquistas y clericales: La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*, València, Institució Alfons el Magnànim; R. VALLS (1992), *La Derecha Regional Valenciana, 1930-1936*, València, IVEI; J. PANIAGUA i J. A. PIQUERAS (1986), *Trabajadores sin revolución: La clase obrera valenciana, 1868-1939*, València, Institució Alfons el Magnànim.

47. E. BORDERÍA (1993), «Publicidad en Valencia durante la Guerra Civil», a *II Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*, València, CSIC; E. BORDERÍA (1997), «Comunicación y guerra: los corresponsales en la Guerra Civil española», a M. NÚÑEZ, A. MARTÍNEZ DE LAS HERAS i R. CAL, *José Altabella: Libro homenaje*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid; E. BORDERÍA (1998), «La organización propagandística del Gobierno central republicano durante la Guerra Civil española», *Comunicación y Estudios Universitarios* (Montcada).

48. I. RIUS SANCHIS (1997), «Periodistas en tránsito: de la bohemia a la profesionalización», a M. NÚÑEZ, A. MARTÍNEZ DE LAS HERAS i R. CAL, *José Altabella: Libro homenaje*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid.

49. M. AZNAR i R. BLASCO (1985), *La política cultural al País Valencià, 1927-1939*, València, IVEI.

50. M. A. VALLS (1999), *La caricatura valenciana en la II República, 1931-1939*, València, Ajuntament de València.

51. J. TOMAS (1972), «La premsa de Valencia durante la Guerra Civil, 1936-1939», *Saitabi* (València), núm. XXII.

52. E. BORDERÍA (2000), *La premsa durante el franquismo: represión, censura y negocio, 1939-1975*, Montcada, Fundació Universitaria San Pablo - CEU.

que ha treballat l'evolució dels mitjans de propaganda del primer franquisme.⁵³ Inma Rius ens ha detallat el procés de repressió i depuració dels periodistes a partir de 1939.⁵⁴ De la mateixa manera, A. Beltrán i A. Jiménez estudien el protagonisme dels periodistes en el final del franquisme i durant la transició democràtica.⁵⁵ També en el mateix període, el professor R. Xambó reconstrueix l'estructura dels mitjans i l'evolució que experimenten a partir d'un gènere poc desenvolupat en la història del periodisme valencià com és l'entrevista directa als periodistes.⁵⁶

La transició democràtica i la configuració de l'actual mercat de la comunicació han generat alguns treballs importants. De nou el professor Xambó, des d'una perspectiva de la comunicació política, identifica l'estructura comunicativa del País Valencià en la dècada dels vuitanta.⁵⁷ I finalment davall la coordinació del professor A. Laguna, un grup de professors reconstrueix, de la mateixa manera, el funcionament del mercat de la comunicació valencià en la dècada dels noranta,⁵⁸ ja en territoris fronterers entre la història de la comunicació i el més estricte present de la realitat periodística valenciana.

Bibliografia

ALBALÁ, A. (1970). *Introducción al periodismo*. Madrid: Guadarrama, p. 145.

ALBERT BERENQUER, I. (1958). *Bibliografía de la prensa periódica de Alicante y su provincia*. Alacant: Comissió Provincial de Monuments.

— (1971). *La imprenta en la provincia de Alicante (1602-1925)*. Alacant: Diputació Provincial.

ALÓS FERRANDO, V. R. (1997). *Félix Azzati*. València: Diputació de València.

— (1999). *Vicente Blasco Ibáñez: Biografía política*. València: Institució Alfons el Magnànim.

53. F. SEVILLANO (1998), *Propaganda y medios de comunicación en el franquismo, 1936-1951*, Alacant, Universitat d'Alacant.

54. I. RIUS (2000), *El periodista, entre la asociación y la represión: 1899-1940. Para una historia de la Asociación de la Prensa Valenciana*, Montcada, Fundación Universitaria San Pablo - CEU.

55. A. BELTRÁN i A. JIMÉNEZ (1993), *Periodistes per la democràcia: Unió de Periodistes del País Valencià, 1979-1992*, València, Generalitat Valenciana.

56. R. XAMBÓ (1995), *Dies de premsa*, València, L'Eixam.

57. R. XAMBÓ (2001), *Comunicació, política i societat: El cas valencià*, València, Tres i Quatre.

58. A. LAGUNA (coord.) (2000), *La comunicación en los 90: El mercado valenciano*, València, Fundación Universitaria San Pablo - CEU.

- ALTABELLA, J. (1970). *Las Provincias, eje histórico del periodismo valenciano, 1866-1969*. Madrid: Editora Nacional.
- (1991). «Fuentes documentales para la historia del periodismo valenciano». A: *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- ÁLVAREZ, J. T. (1985). *Del viejo orden informativo*. Madrid: Universidad Complutense.
- ANDREU, R. (1935). *El árbol y sus frutos: Teodoro Llorente Olivares, su esencia y su espíritu*. València: Tip. Moderna.
- ARACIL, R.; BERNABÉ, J. M.; GARCÍA, M. (1977): «Contribució a un catàleg de premsa periòdica alcoiana (segles XIX-XX)». A: *I Congrés d'Història del País Valencià*. Vol. 1. València, p. 63-80.
- AUBERT, P. (1986). «El acontecimiento». A: *La prensa de los siglos XIX y XX: Metodología, ideología e información. Aspectos económicos y tecnológicos*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, p. 48-49.
- AUBERT, P.; BOTREL, J. F.; DESVOIS, J. M. (1981). «Prensa e historia: para una historia de la prensa». A: *Estudios sobre historia de España: Homenaje a Manuel Tuñón de Lara*. Madrid: Universidad Internacional Menéndez Pelayo, p. 501-520.
- AZNAR, M.; BLASCO, R. (1985). *La política cultural al País Valencià, 1927-1939*. València: IVEI.
- BEGUER ESTEVE, V. (1985). *La prensa torrentina hasta 1939*. Torrens: Estudis i Investigacions de Torrent i Comarca.
- BELTRÁN, A.; JIMÉNEZ, A. (1993). *Periodistes per la democràcia: Unió de Periodistes del País Valencià, 1979-1992*. València: Generalitat Valenciana.
- BENEITO, A.; BLAY, F. [coord.] (2004). *La premsa en les comarques de l'Alcoià - Comtat (1837-1939)*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- BERNARDO ARES, J. M. (1981). *Ideologías y opciones políticas a finales del siglo XIX a través de la prensa*. Còrdova: Diputación Provincial de Córdoba.
- BILBAO, J. M. (1994). *El Diario de Valencia, luces y sombras*. Montcada: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- BLASCO, R. (1974). «Síntesi històrica de la impremta valenciana». A: *Homenatge a la impremta valenciana, 1474-1974*. València: Gorg.
- (1983). *La premsa del País Valencià, 1790-1983*. València: Institució Alfons el Magnànim.

- BLASCO, R. (1990). *La impremta valenciana*. València: Generalitat Valenciana. [Nova readaptació del treball]
- (1991). «Ombres per aclarir els orígens de la premsa valenciana». A: *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- BORDERÍA, E. (1993). «Publicidad en Valencia durante la Guerra Civil». A: *II Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*. València: CSIC.
- (1997). «Comunicación y guerra: Los corresponsales en la Guerra Civil española». A: NÚÑEZ, M.; MARTÍNEZ DE LAS HERAS, A.; CAL, R. *José Altabella: Libro homenaje*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- (1998). «La organización propagandística del Gobierno central republicano durante la Guerra Civil española». *Comunicación y Estudios Universitarios* [Montcada], núm. 8.
- (2000). *La prensa durante el franquismo: represión, censura y negocio, 1939-1975*. Montcada: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- BORDERÍA, E.; LAGUNA, A.; MARTÍNEZ, F. A. (1995). «Historia y comunicación. Los determinantes sociales». A: *Metodologías para la historia de la comunicación social: I Encuentro de la Asociación de Historiadores de la Comunicación*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1996). *Historia social de la comunicación: Voces, registros y conciencias*. Madrid: Síntesis.
- BORDERÍA, E.; MARTÍNEZ, F. A.; RIUS, I. (1999). *Josep Bernat i Baldoví, 1809-1864: Entre la cultura popular i la cultura burgesa*. Sueca: Ajuntament de Sueca.
- (2004). *Política, cultura y sátira en la España isabelina: José Bernat y Baldoví*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- CARRASQUER, A.; CORTÈS, J.; SALES FERRI, Andreu de; FURIÓ, A. (1984). «Catàleg de la premsa periòdica a Sueca, 1868-1984». *Quaderns de Sueca*, núm. 5 (juny).
- CARRERAS, J. J. (2000). «La historia hoy: acosada y seducida». A: *Razón de historia: Estudios de historiografía*. Madrid: Marcial Pons: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 229-231.
- CASANOVA, E.; MARTÍNEZ, F. A. (1995). «Col·loquis i cultura popular: El cas del col·loqui de Nelo el Tripero». *Comunicación y Estudios Universitarios* [Montcada], núm. 5.
- CERVERA BAÑULS, D. (1976). *La prensa valenciana en su aportación a la Renaixença*. València: Ajuntament de València.

- COMES, V. (2002). *En el filo de la navaja: Biografía política de Luis Lucia Lucia (1888-1943)*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- CORONA, M. C. (1982). «Estudio de la prensa política en Castellón durante el siglo XIX». *Estudios Castellonenses*, núm. 1.
- CUCÓ, A. (1977). *El valencianismo político, 1874-1939*. Barcelona: Ariel.
- DASI, R. (1999). *Medio siglo de Radio Nacional en Valencia, 1949-1999*. València: Radio Nacional de España.
- ESPINÓS, A.; BALLESTER, T.; MORENO, F. (1993). *La prensa a la Marina Alta, 1840-1990*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert; Xàbia: Ajuntament de Dénia: Ajuntament de Xàbia: Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.
- ESPINÓS, A.; POLO, F. (1984). *Prensa periòdica a la Marina Alta, 1861-1935*. Xàbia: Ajuntament de Xàbia.
- ESPINOSA GÓMEZ, F. (1964). «Sesenta y siete periódicos fueron publicados en Elche durante un siglo (1836-1936)». *Gaceta Illicitana* (20 juny).
- FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, J. (2003). «Repensar los conceptos políticos y su historia». *El País* (17 agost).
- FORCADELL, C. (2001). «La historia social en España. Edad contemporánea». A: CASTILLO, S.; FERNÁNDEZ, R. [coord.]. *Historia social y ciencias sociales*. Lleida: Milenio.
- GARCÍA FRASQUET, G. (1988). *Catàleg de la premsa comarcal la Safor, 1880-1982*. Oliva: CEIC Alfons el Vell.
- GIFREU, J. [dir.] (1991). *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: Centre d'Investigació de la Comunicació.
- GIRONA, A. (1986). *Guerra i revolució al País Valencia, 1936-1939*. València: Tres i Quatre.
- GÓMEZ APARICIO, P. (1967). *Historia del periodismo español*. Madrid: Editora Nacional.
- GÓMEZ IMAZ, J. (1910). *Los periódicos durante la Guerra de la Independencia: (1808-1814)*.
- GÓMEZ MOMPART, J. L. (1992). *Gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona: Pòrtic.
- GÓMEZ MOMPART, J. L.; MARÍN OTTO, E. (1986). «Elements per a una caracterització de l'inici de la premsa diària de masses». A: *La prensa de los siglos XIX y XX: Metodología, ideología e información. Aspectos económicos y tecnológicos*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Servicio Editorial.

- LAGUNA PLATERO, A. (1988a). «El cuarto poder en la Valencia burguesa». *Batlia* [València], núm. 8.
- (1988b). *Catàleg de la premsa valenciana*. València: Asociación de la Prensa de Valencia.
- (1990a). «El periodismo en el siglo XVIII, ¿qué periodismo?». *Estudios de Historia Social* [Madrid], núm. 52-53.
- (1990b). «La producción de la comunicación social». A: *La imprenta popular valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- (1996). «La génesis de la conciencia republicana en la Valencia del ochocientos: *Satanás*». A: *Republicanos y repúblicas en España*. Madrid: Siglo XXI.
- (1998). *Blasco Ibáñez: y el periodismo se hizo combativo*. València: Diputació de València.
- (1999). *El Pueblo: Historia de un diario republicano, 1894-1939*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- (2000). «Prensa y revolución burguesa». A: *Revoluciones y revolucionarios en el mundo hispánico*. Castelló: Universitat Jaume I.
- (2001a). «La premsa liberal valenciana (1808-1840)». A: *El primer liberalisme: l'aportació valenciana*. València: Generalitat Valenciana: Biblioteca Valenciana.
- (2001b). *Història de la Comunicació: València, 1790-1898*. Universitat de Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. (Aldea Global; 10)
- (2002). «El espejo de la revolución burguesa: la prensa». A: *De la cuestión señorial a la cuestión social: Homenaje a Enric Sebastiá*. València: Universitat de València.
- LAGUNA PLATERO, A. [coord.] (2000). *La comunicación en los 90: El mercado valenciano*. València: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- LAGUNA, A.; LÓPEZ, A. [ed.] (1992). *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana. [Actes del Congrés celebrat a València, al desembre de 1990, davall el títol de «València, dos-cents anys en primera plana»]
- LAGUNA A.; MARTÍNEZ, F. [coord.] (1992): *Historia de Levante, El Mercantil Valenciano (1834-1992)*. València: Asociación de la Prensa de Valencia.
- LAGUNA, A.; MARTÍNEZ, F. A.; RIUS, I. (1993). «Razones de un nacimiento: el *Diario de Barcelona*». *Treballs de Comunicació* [Barcelona], núm. 4.

- LAGUNA, A.; ORTEGA, E. (1989). *Un periodista romántico en la revolución burguesa: José María Bonilla*. València: Asociación de la Prensa de Valencia.
- LAGUNA, A.; RIUS, I. (1991). «El *Diario de Valencia*. Las crónicas del mundo pequeño». *Comunicación y Estudios Universitarios* [Montcada].
- LAIRON PLA, A.; VERCHER LLETÍ, S. (2004). *Catàleg de les publicacions periòdiques d'Alzira (1856-1976)*. Alzira: Ajuntament d'Alzira.
- MARTÍN SERRANO, M. (1986). *La producción social de la comunicación*. Madrid: Alianza.
- MARTÍN-BARBERO, J. (1995-1996). «De la ciudad mediada a la ciudad virtual. Transformaciones radicales en marcha». *Telos: Cuadernos de Comunicación, Tecnología y Sociedad*, núm. 44.
- MARTÍNEZ ALBIACH, A. (1989). *Cullera, 53 años de periodismo: 1883-1936*. Cullera: A. Martínez Albiach.
- MARTÍNEZ GALLEGO, F. A. (1994). *Prensa y partido en el progresismo valenciano: José Peris y Valero*. València: Ateneu de Periodistes.
- MARTÍNEZ GALLEGO, F. A.; RIUS, I. (1992). «Comunicació popular i literatura popularitzada: El plec de cordell a la València del segle XIX». *Comunicación y Estudios Universitarios* [Montcada], núm. 2.
- MARTÍNEZ MORELLA, V. (1962). *La imprenta en Alicante durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)*. Alacant [s. n.].
- MARTÍNEZ, F.; RAMOS, A. (1997). *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-96)*. València: IDECO L'Horta Sud.
- (2003). *Temps de foscor: La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- MIRA ABAD, A. (1999). *Actitudes religiosas y modernización social: La prensa alicantina del Sexenio democrático (1868-1873)*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- MONZÓ CUBILLOS, J. (2001). *Catarroja: un segle de publicacions i mitjans de comunicació (1900-2000)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- MORAGAS, M. (1988). *Espais de comunicació: experiències i perspectives a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- MORENO, A. (1986). «Realidad histórica y realidad informativa. La reproducción de la realidad social a través de la prensa». A: *La prensa de los siglos XIX y XX: Metodología, ideología e información. Aspectos económicos y tecnológicos*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, p. 161.

- MORENO SÁEZ, F. (1984). «La prensa alicantina durante la Guerra Civil». A: *La Guerra Civil española, Alicante 1936-1939*. Alacant: Ajuntament d'Alacant.
- MORENO SÁEZ, F. [ed.] (1994a). *La prensa en la ciudad de Alicante durante la Guerra Civil, 1936-1939*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- (1994b). *La prensa en la provincia de Alicante durante la Segunda República (1931-1936)*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- (1995a). *La prensa en la ciudad de Alicante durante la Restauración, 1875-1898*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- (1995b). *La prensa en la ciudad de Alicante durante la Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1931*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- (1995c). *La prensa en la ciudad de Alicante desde sus orígenes hasta 1874*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- NAVARRO PASTOR, A. (1997). *La prensa periódica en Elda, 1866-1992*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- NOS RUIZ, J. (1982). «La prensa local en lo que va de siglo». *Mediterráneo* [Castelló de la Plana] (28 i 31 agost i 5, 9 i 14 setembre).
- OLIVAR BERTRAND, R. (1962). *Aparisi y Guijarro*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos.
- ORS MONTENEGRO, M. (1984a). *La prensa ilicitana 1836-1980*. Alacant: Caixa d'Estalvis Provincial.
- (1984b). «Aproximación al estudio de la prensa ilicitana: 1836-1980». *L'Arrel* [Elx: Universidad Nacional de Educación a Distancia], núm. 3.
- ORTEGA, E. (1987). *Vicente Boix*. València: IVEI. Alfons el Magnànim.
- (1991). «Los periodistas y la sociedad. Una imagen de Valencia al final del Antiguo Régimen». A: *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- PANIAGUA, J.; PIQUERAS, J. A. (1986). *Trabajadores sin revolución: La clase obrera valenciana, 1868-1939*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- PELLISSER, N. (2004). *Martí Domínguez i Barberá: la passió per la paraula*. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí.
- PÉREZ GARZÓN, J. S. (1976). *Luis Morote, la problemática de un republicano, 1862-1913*. Madrid: Castalia.

- PERIS MENCHETA, F. (1993). *De Madrid a Panamá*. València: Generalitat Valenciana. [Pròleg de J. Navarro Reverter. Edició i estudi introductorio de J. A. Piqueras Arenas]
- PIQUERAS, J. A. (1992). «Prensa y burguesía en la Valencia del siglo XIX». A: LAGUNA, A.; LÓPEZ, A. [coord.]. *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- RAMOS ALFAJARÍN, J. (1989). *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*. Castelló: Diputació de Castelló.
- REIG, R. (1986). *Blasquistas y clericales: La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- RICO GARCÍA, M. (1961). *Bosquejo histórico de la imprenta en Alicante en el siglo XX*. Alacant.
- RIUS SANCHIS, I. (1997). «Periodistas en tránsito: de la bohemia a la profesionalización». A: NÚÑEZ, M.; MARTÍNEZ DE LAS HERAS, A.; CAL, R. *José Altabella: Libro homenaje*. Madrid: Universidad Complutense.
- (2000). *El periodista, entre la asociación y la represión: 1899-1940. Para una historia de la Asociación de la Prensa de Valencia*. Montcada: Fundació Universitària San Pablo - CEU.
- RODRIGO, J. (1991). «El Diario de las Luces. El *Diario de Valencia* durante la ocupación francesa de Valencia. Enero 1812 - julio 1813». A: *Dos-cents anys de premsa valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- ROMERO, C. (1982). «Amanecer de la imprenta en el Reino de Aragón». A: *Historia de la imprenta hispana*. Madrid: Editora Nacional.
- ROMEU, J. (1982a). *La premsa en Vinaròs, 1864-1982*. Vinaròs: Ajuntament de Vinaròs.
- (1982b). «La premsa del País Valencià. El caso de Castelló, 1900-1931». *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià* [València], núm. 4.
- (1987). «La premsa de Castelló en el Archivo Histórico Nacional. Sección Guerra Civil de Salamanca». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXIII.
- SALVADOR, E. (1974). «El nacimiento del *Diario de Valencia*, 1790. Sus principios fundacionales como reflejo de la mentalidad de una época». *Estudis* [València], núm. 2.
- (1975). «Las relaciones hispano-francesas durante el trienio 1790-1793. Su visión a través del *Diario de Valencia*». A: *Homenaje al doctor D. Juan Reglá Campistol*. Vol. II. València: Universitat de València.

- SANSANO, B. (1996). *Quan callen les pedres (Martí Domínguez Barberà, 1908-1984)*. València: Saó.
- SANTACREU SOLER, J. M. (1986). *Cent cinquanta anys de premsa a Alcoi*. Alcoi: CAEHA.
- SANZ ROZALÉN, V. (1993). «En torno a los orígenes de la prensa en Castellón de la Plana: de *El Eco de Castellón* a *El Eco del Mijares* (1856-1858)». A: *II Congreso de Jóvenes Historiadores*. València: CSIC.
- SEBASTIÀ DOMINGO, E. (2001). *La revolución burguesa*. València: Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Alzira-València. 2 v. (Biblioteca Historia Social)
- SEOANE, M. C.; SÁIZ, M. D. (1983). *El periodismo en España: El siglo XIX*. Madrid: Alianza.
- SEVILLANO CALERO, F. (1998). *Propaganda y medios de comunicación en el franquismo, 1936-1951*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- SORIANO, V. (2006). *Historia de la prensa*. València: V. Soriano.
- TOBAJAS, M. (1984). *El periodismo español (notas para su historia)*. Madrid: Forja.
- TAUFIC, C. (1986). *Periodismo y lucha de clases*. Madrid: Akal.
- TOMAS VILLARROYA, J. (1972). «La prensa de Valencia durante la Guerra Civil, 1936-1939». *Saitabi* [València], núm. XXII.
- TORRENT, J.; TESIS, R. (1966). *Historia de la prensa catalana*. Barcelona: Bruguera.
- TRESSERRAS, J. M.; MARÍN, E. (1987). *El regne del subjecte: Per una teoria materialista de la comunicació social*. Barcelona: El Llamp.
- TUÑÓN DE LARA, M. (1986). «Presentación». A: *La Prensa de los siglos XIX y XX: Metodología, ideología e información. Aspectos económicos y tecnológicos*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, p. 13.
- VALLÉS COPEIRO DEL VILLAR, A. [coord.] (1999). *Historia de la radio valenciana*. Montcada: Fundación Universitaria San Pablo - CEU.
- VALLS, M. A. (1999). *La caricatura valenciana en la II República, 1931-1939*. València: Ajuntament de València.
- VALLS, R. (1992). *La Derecha Regional Valenciana, 1930-1936*. València: IVEI.
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, M. (1985). *Historia y comunicación social*. Madrid: Alianza.

- VICIANO, P. (1986). «Catàleg bibliogràfic de les publicacions periòdiques aparegudes a Castelló de la Plana durant l'època isabelina i el sexenni democràtic (1834-1874)». *Centre d'Estudis de la Plana* [Castelló], núm. 8 (octubre-novembre).
- (1987). «Aproximació a la premsa castellonenca de l'època isabelina i el Sexenni democràtic (1834-1874)». A: *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*. Castelló: Diputació de Castelló.
- VICTORIA MORENO, D. (1982). «Un siglo de prensa contemporánea en Orihuela (1834-1931)». *Anales de Historia Contemporánea* [Universidad de Murcia], núm. 1.
- VILAR, P. (1980). *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*. Barcelona: Crítica.
- XAMBÓ, R. (1995). *Dies de premsa*. València: L'Eixam.
- (2001). *Comunicació, política i societat: El cas valencià*. València: Tres i Quatre.